

De sobere schoonheid van Denemarken

BAKSTEEN

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten

HOOFDREDACTIE

Hans de Muinck Keizer

REDACTIE EN MEDEWERKERS

Victor Freijser
Michiel Nieuwenhuys
Bart de Vries

INHOUDELIJKE COÖRDINATIE

Hollander en Van der Mey/MS&L,
Den Haag

ART DIRECTION, VORMGEVING EN OPMAAK

Studio Tigges bNO, Voorburg
(Natascha van der Horst)

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

Boom Planeta De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

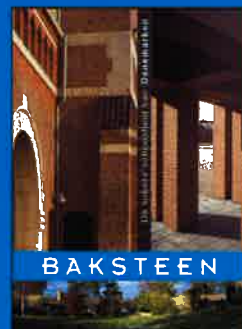
Hoofdstraat 8
Postbus 51
6994 ZH De Steeg
026 4959110
026 4951077 (fax)
knb@compuserve.com

ADRESWIJZIGING OF VERZOEK OM TOEZENDING

richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
026 4959110

ISSN 0925-5923

*Baksteen is het vakblad van het Koninklijk
Verbond van Nederlandse Baksteen-
fabrikanten (KNB) en verschijnt in control-
led distribution drie maal per jaar. Het
blad biedt informatie over de baksteenin-
dustrie en belicht trends in en opvattingen
over baksteen en architectuur. Het wordt
toegezonden aan architecten(bureaus) en
stedebouw-kundigen, tuin- en landschaps-
architecten, opdrachtgevers in de bouw,
ONRI-leden, centrale en lagere overheids-
instellingen, aannemers (VG-Bouw en
NVOB-leden), HIBIN-leden, onderwijsin-
stellingen en researchinstituten, (vak)pers
en relaties van KNB. Copyright © 2000
KNB. Het overnemen van artikelen als
bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is
niet toegestaan.*

Foto's omslag: Jeroen Frederixsen

LEDENLIJST

Bato's Gilde B.V. Ambachtelijke
Steenbakkerij, Heerewaarden, tel.
0487 571900

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. 077 4742920

Brada Baksteen B.V., Oosterhout, tel.
0162 460312

Brada Baksteen Esbeek B.V., Esbeek,
tel. 013 5169203

Brada Baksteen Oosterhout B.V.,
Oosterhout, tel. 0162 460312

Cementbouw Industrie, Heemstede,
tel. 023 5481481

Waalsteenfabriek "De Bylandt" B.V.,
Lobith-Tolkamer, tel. 0316
566233/566220

Steenfabriek "De Waalwaard" B.V.,
Dodewaard, tel. 0488 417253/417250

CRH Kleiwaren Beheer BV, Neer, tel.
0475 518100

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. 0475 591666

Kleiwarenfabriek Echt BV, Echt, tel.
0475 416000

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek, tel. 046 4372828

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel, tel. 077 4628000

Kleiwarenfabriek Joosten Wessem
BV, Wessem, tel. 0475 562446

G.J. den Daas Management B.V.,
Azewijn, tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De
Nijverheid B.V., Azewijn, tel. 0314
651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vliet
B.V., Winterswijk, tel. 0314 651444

L.J. Duijs Steenfabrieken b.v.,
Hedikhuizen, tel. 0416 661393

Steenfabriek Leopold Engels BV,
Helden-Panningen, tel. 077 3060495

Hagens Steenfabrieken B.V., Oeffelt,
tel. 0485 361444

Hanson Baksteen Nederland BV,
Doorwerth, tel. 026 3399111

Hanson Baksteen Erlecom, Erlecom,
tel. 0316 565111

Hanson Baksteen Lobith III, Spijk, tel.
0316 565111

Hanson Baksteen Milsbeek, Milsbeek,
tel. 0316 565111

Hanson Baksteen Nuance

Kleiwarenfabriek B.V., Afferden (L.),
tel. 0485 531236

Hanson Baksteen Rijssen, Markelo,
tel. 0316 565111

Hanson Baksteen "De Roodvoet"
Steenfabriek B.V., Rijswijk (Gld.), tel.
0345 558343

Hanson Baksteen Terra Steenfabriek
B.V., Son, tel. 0499 374222

Hanson Baksteen Timmermans
Steenfabriek B.V., Elst (U.), tel. 0318
471227

Hanson Straatsteen Daams, Spijk, tel.
026 3399111

Hanson Straatsteen Doorwerth,
Doorwerth, tel. 026 3399111

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl, tel.
0596 624848

HUWA B.V., Angeren, tel. 026
3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek
Huissenswaard, Angeren, tel. 026
3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek Spijk,
Spijk, tel. 0316 566200

"St. Joris" Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. 077 4740100

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. 043 3478333

Korevaar Beheer BV, Tiel, tel. 0344
613656

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. 0344 613656

Steenfabriek Zennewijnen,
Zennewijnen, tel. 0344 613656

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. 045 5411222

Steenfabriek Nuth BV, Nuth, tel. 045
5244321

B.V. Steenbakkerij Randwijk anno
1839, Heteren, tel. 026 4722389

Steenfabriek "De Rijswaard" B.V.,
Aalst (Gld.), tel. 0418 552221

Rodruza B.V., Nijmegen, tel. 024
3224960

Rodruza - Steenfabriek Rossum B.V.,
Rossum (Gld.), tel. 024 3224960

Rodruza - B.V. Steenfabriek "De
Zandberg", Gendt, tel. 024 3224960
Steenindustrie Strating b.v., Oude
Pekela, tel. 0597 613920

Terca Baksteen BV, Haafden, tel. 0418
597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Bemmel, Haalderen, tel. 0481 463924

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Haafden, Haafden, tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Heteren, Heteren, tel. 026 4722014

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard Oost, Pannerden, tel. 0316
371841

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard West, Pannerden, tel. 0316
371841

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Ochten, Ochten, tel. 0344 641441

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Thorn, Thorn, tel. 0475 561255

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden, tel. 0488
443367

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. 0487 512459

Steenfabriek "De Werklust", Losser,
tel. 053 5382997

INTRODUCTIE

Foto: Jens Frederiksen

Hoofdkantoor: Danisco in Christianshavn, Kopenhagen

Een sobere schoonheid

De dreigende eenvormigheid van de woningbouw op de Nederlandse Vinex-locaties doet een verlangen ontstaan naar andere oplossingen voor de noodzaak nieuwe woningen tot stand te brengen. Onlangs berichtte een landelijk dagblad over het kleine geluk van een nieuwe bewoner van een Vinex-huis. De bijbehorende foto toonde van bovenaf gezien het bij de woning horende tuintje dat met benauwende zorgvuldigheid was afgescheiden van het aangrenzende tuintje, en zo verder.

Nederlanders mogen dan wel volgens de ANWB van alle Europeanen de meest frequente vakantiecampeers zijn, als het op het woongedrag aankomt schermen we ons kennelijk het liefst zo veel mogelijk af van onze medeburgers. Hoe anders is dat in Denemarken. Het land biedt een verrassend rijke cultuur aan woonmilieus. Het communale wonen is in Denemarken geen buitennissig verschijnsel. Veel grote wooncomplexen in de hoofdstad Kopenhagen beschikken

over een gedeeld binnenterrein, waar bewoners met kennelijke graagte en in kennelijke harmonie gebruik van maken. Ook de integratie van het landschap en de architectuur biedt in Denemarken inspirerende voorbeelden.

Naslagwerken over Deense architectuur laten zelden na een landschapsarchitect te vermelden bij de beschrijving van gebouwen. Ook is er sprake van een uitgebreide variëteit aan ecologische projecten.

Bij al die verscheidenheid valt het op hoe onnavolgbaar en helder de vormgeving is. Deense architectuur verrast misschien nog het meest door zijn vanzelfsprekendheid. De afwezigheid van grote gebaren in de meeste Deense architectuur leidt al snel tot de kwalificatie soberheid. Dat is op zich niet fout, zolang maar begrepen wordt dat juist daarin een grote schoonheid huist. Die behoort tot de kern van de innemendheid van de bouwcultuur.

INHOUD

4 EEN VORMTAAAL MET GROTE VANZELFSPREKENDEHEID

Kim Dirkinck-Holmfeld

In Denemarken zal niet snel extravagante architectuur worden aangetroffen. Er is eerder sprake van onnavolgbaarheid en subtiliteit. Die rustige, beheerste kwaliteit vormt echter een bron van fascinatie en wellicht inspiratie.

10 COMMUNAAL WONEN

Victor Freijser

Sociale idealen zitten bij Denen kennelijk in de genen. Ze zijn makkelijk te herkennen in de vele gemeenschappelijke binnengebieden van wooncomplexen, zelfs in de strakke vormgeving

woonkazernes, waarin de schuttingen zijn opgeruimd en die op warme dagen oorden van gedeeld buitenplezier zijn.

14 TIJDLOZE ARCHITECTUUR IN HET LANDSCHAP

Susanne Ulrik

Soms vormen gebouwen en het landschap een eenheid. Woningbouwproject 'Kingo-husene' van Jørn Utzon is daar een voorbeeld van. De manier waarop hij de clusters van in totaal 63 woningen in het glooiende landschap vlijde, getuigt van groot vakmanschap.

18 HERGEBRUIK OUDE INDUSTRIËLE GEBOUWEN

Peder Duelund Mortensen

Het is niet eenvoudig in onbruik geraakte industriële gebieden een nieuw leven in te blazen. Maar wanneer de bijzondere karakteristieken volledig worden uitgebuit, kunnen wonen, recreëren en nieuwe vormen van werkgelegenheid hun passende plaats krijgen.

Een vormentaaal met grote vanzelfsprekendheid

D E E N S E

Foto: Jens Frederiksen

Complex van woongebouwen aan de Dronningegade en Tvaergade, Fredriksstaden, Kopenhagen

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd Denemarken, dat de oorlog zelf zonder al te veel kleerscheuren was doorgekomen, geconfronteerd met een klemmende woningnood. Het gebrek aan materialen en geschoolde menskracht was het voornaamste probleem. De dringende behoefte snel huizen te bouwen, leidde er toe dat de overheid het initiatief nam een grote woningproductie te stimuleren.

Foto: Jens Frederiksen

Een opvallende rol speelden van staatswege gegarandeerde leningen voor eengezinshuizen. Daarin was onder andere het voorschrift opgenomen, dat voor woningen die langs deze weg werden gefinancierd een architect moest worden ingeschakeld. Hoewel dit werd gezien als een goede voedingsbodem voor beginnende architecten, bleek al gauw dat, evenals bij seriematige woningbouw, ook voor eengezinswoningen standaardisatie de norm werd. Als gevolg hiervan werd de naoorlogse woningbouw aanvankelijk gekarakteriseerd door een onopvallende, zuinige en functionele architectuur. Buiten de landsgrenzen oogste Denemarken hiermee echter lof, vanwege de 'frisheid, zuiverheid en volstrekte eerlijkheid'.

In die jaren veertig werd het modernisme van vóór de oorlog verlaten. Zoekende naar een referentiekader ontwikkelde de voornaamste architect uit die periode, Kay Fisker, de omschrijving 'functionele traditie'. De onderliggende gedachte was dat aan de schoonheid van oude gebouwen een ontwikkeling van vele jaren ten grondslag lag. Onnodige toevoegingen verdwenen daarvoor als vanzelf. Wat overbleef was een pure gebruiksvorm, die mooi was vanwege zijn eenvoud. Het gedachtegoed van Fisker riep een halt toe aan de radicale breuk met historische continuïteit door het modernisme en bood de mogelijkheid van het accepteren van tradities. De architectuur uit deze periode is zeer homogeen, zij het weinig opvallend.

'GOUDEN EEUW'

Aan die inherente bescheidenheid kwam vanzelf een einde toen een deel van de architecten, waarvan enkelen de oorlog overigens deels in Zweden hadden doorgebracht, begon te reizen. Amerika en de landen rondom de Middellandse Zee bleken favoriete bestemmingen. Uit de strijd tussen het Amerikaanse functionalisme en de alledaagse mediterrane architectuur kwam de eerste als overwinnaar tevoorschijn. Het onder-

Objecten van Per Kirkeby bij een nieuwbouwcomplex met woningen in Ballerup

koelde minimalisme van Mies van der Rohe en diens volledige beheersing van detaillering en ruimtelijkheid inspireerden generaties jonge, internationaal georiënteerde architecten in de jaren vijftig en zestig. In die periode, die ook wel de 'gouden eeuw' van de Deense architectuur wordt genoemd, realiseerde onder andere Jørn Utzon zijn woonhuis in Hellebaek (1952) en Vilhelm Wohlerts een bouwwerk in Tirbirke Lunde (1957). Het laatste is een bijgebouw van een zomerhuisje, dat letterlijk is vormgegeven als een doos die tijdens de winter volledig kan worden gesloten. De functionalistische invloed van het Amerikaanse architectenbureau Skidmore, Owings and Merrill is ook goed zichtbaar in het SAS Royal Hotel (1959) in Kopenhagen van Arne Jacobsen.

GELE BAKSTEEN

De industrialisatie van de woningbouw, die al in de vroege jaren vijftig een aanvang nam, moest er voor zorgen dat de beoogde productie aan woningen niet onder een door de politiek vastgesteld minimum zou zakken. De meest geslaagde resultaten hiervan zijn enkele grootschalige projecten met een traditionele uitstraling. De gele baksteen zorgt ook hier voor een vertrouwd Deens beeld.

De voortdenderende mechanisatie van het van technologische efficiency beschouwd, woordelijk werden gehouden.

Velen betreurden het dat de invloed van de Deense 'gouden eeuw', die vooral tot uitdrukking kwam in grootschalige gebouwen, zich niet uitstrekte tot de massaproductie van woonhuizen. De meeste van die projecten leken eerder te zijn ontworpen voor een efficiënt gebruik van de hijskraan, dan voor het uitproberen van vernieuwing. Vondsten werden eindeloos uitgemolken. Latere critici zouden dit naïeve geloof in de mogelijkheden van repeterende schoonheid veroordelen.

AALTO

De geweldige bouwexplosie die na de oorlog ontstond en enkele

decennia voortduurde, resulteerde behalve in verlichting van de woningnood, ofschoon ten koste van architectonische variatie, uiteindelijk ook in de opkomst van een al langer sluimerende maatschappelijke kritiek. Zozeer waren bestuurders en corporaties in de ban van het bouwen geraakt, dat de gebieden die (nog) geen stad waren en evenmin landschap, geringschattend als 'tussenland' werden bestempeld. De voortdenderende mechanisatie van het functionalisme werd niet langer als een verworvenheid van technologische efficiency beschouwd, maar als een fout waarvoor architecten primair verantwoordelijk werden gehouden. Een vooraanstaand criticus riep architecten op zich te bekeken tot wat hij 'lyrisch humanisme' noemde.

De term was afgeleid van Alvar Aalto, die zich een lyrisch modernist had genoemd. Zijn vooroorlogse invloed op Deense architecten was tij-

Foto: Jens Frederiksen

delijk overschaduwd geraakt. Maar Aalto's naoorlogse werk bleek veerkrachtige genoeg, om in de jaren zestig weer veel weerklank te vinden. Een ontwerp van Aalto voor een begraafplaats en kapel in Lyngby werd weliswaar nog verworpen, maar kort daarna won hij een ontwerpwedstrijd voor het kunstmuseum in Nordjylland.

De invloed van Aalto is zichtbaar in de opvattingen van Jørn Utzon. Diens concept van additieve architectuur – de organische variëteit van de natuur staat daarin model voor een architectuur waarbij gelijksoortige elementen worden samengebracht om een gevarieerde eenheid te scheppen – werd voorzien van de aan Aalto ontleende metafoor van een bos bloemen. Elke bloem kan verschillend zijn, maar toch deel uitmaken van dezelfde bloemenfamilie. Utzons woningproject 'Kingohusene' in Elsinore is een goede illustratie van dit uitgangspunt. Elk huis kan worden beschouwd als een element op zichzelf. Maar tezamen vormen ze een eenheid die ook een stad kenmerkt.

DEENSE VERTALING

Aalto speelde ook een rol in de rechtstreekse aanval van de Amerikaan Robert Venturi op het modernisme in 1965. De aanklacht van Venturi tegen het modernisme – monotonie, saaiheid en gebrek aan innerlijke spanning, – culminerend in zijn veroordelende woordspeling 'Less is a bore', stond in scherp contrast tot de door hem geprezen complexiteit van het werk van Aalto. De aanval van Venturi kwam op een moment dat de mogelijkheden van het functionalisme ook in Denemarken zo goed als uitgeput waren. Maar ook al was de algemene reactie op het technocratische bouwen negatief, toch onderscheidt Denemarken zich ook positief van de omringende westerse landen als het om de rationalisatie van de woningbouw gaat. Deense architecten poogden veelal een 'Deense vertaling' te geven, hetgeen onder meer zichtbaar is in projecten voor gezondheidsinstellingen, die traditioneel hecht verankerd zijn in de Deense samenleving. Een ander specifiek Deense ontwikkeling is het collectief wonen, dat een blijvend Deens fenomeen is geworden. De basis hiervoor lag in het verlangen naar een harmonische woonrelatie met de natuur. Rond 1980 was dit verschijnsel algemeen geaccepteerd geworden in Denemarken. Het is bovendien mogelijk voor dit soort projecten financiering te verkrijgen langs dezelfde geëigende paden die ook voor de conventionele woningbouwprojecten gelden.

functionalisme werd niet langer als een verworvenheid
als een fout waarvoor architecten primair verant-

Foto: Antonio Wohler

Foto: Victor Feijser

Nieuwe appartementencomplexen aan de Langelinie, Frihavn, Kopenhagen

Hoewel postmodernisme ook in Denemarken bij de architect was, heeft het verschijnsel weinig sporen nagelaten in de g

Foto: Victor Freilijser

Grundtvigs kerk, Bispebjerg, Kopenhagen

Foto: Torben Eskerod

Woningen met uitzicht op zee in Rungsted Sundpark

Foto: Victor Freilijser

Opvallende dakkapellen woningen aan de Applebys Plad, Christianshavn, Kopenhagen

De tendensen die de architectuur van de jaren zestig karakteriseerden, zetten zich door in het decennium daarna. De invloed van Kahn, die al ruim daarvoor zichtbaar was in het werk van Johan Otto von Spreckelsen en Arne Jacobsen, was eveneens merkbaar in bijvoorbeeld de Islev kerk van Inger en Johannes Exner; een monumentaal bouwwerk van rode handvorm baksteen.

Tijdens de late jaren zestig en vroege jaren zeventig deden utopische visies over de maakbaarheid van de samenleving het ook in Denemarken goed. In directe tegenstelling daartoe won in de jaren tachtig de overtuiging terrein dat geen enkele singuliere theorie opgeld meer deed. Dit beïnvloedde ook de ontwikkelingen in de architectuur van die periode. Het was, met andere woorden, de tijd van postmodernisme. Hoewel postmodernisme ook in Denemarken bij de architectuuropleidingen veelbesproken was, heeft het verschijnsel weinig sporen nagelaten in de gebouwde omgeving. Een belangrijke oorzaak hiervoor was dat er in die periode – in tegenstelling tot Nederland – relatief weinig gebouwd werd als gevolg van economische tegenspoed.

HERONTDEKKING

De economische terugval in het begin van de jaren tachtig ging gepaard met de intrede van begrotingstekorten, werkloosheid en sociale ver-

loeding: tot dan nagenoeg onbekende verschijnselen in Denemarken. Ook de bouwexplosie in de woningmarkt stakte. Wellicht gedreven door geldgebrek, verschoof de aandacht van het bouwen van nieuwe grootschalige woningbouwprojecten naar het onderhouden en verbeteren van de bestaande woningvoorraad en het voorkomen van sociale ontwrichting in achterstandswijken. In Kopenhagen leidde dit tot de herontdekking van de potenties van de oude binnenhavengebieden en de in onbruik geraakte industriegebouwen langs de kaden.

Het debat over de toekomst van deze gebieden nam zoveel tijd in beslag, dat de lokale autoriteiten besloten een nieuw uitbreidingsgebied aan de rand van de stad in vrije ontwikkeling aan particuliere marktpartijen te geven. De geplande – en inmiddels nagenoeg voltooide – brugverbinding tussen Denemarken en Zweden over het Øresund speelde hierin eveneens een rol. Het plan botste aanvankelijk op stevige weerstand vanwege de veronderstelde ecologische en recreatieve waarde van het gebied, dat als de groene longen van Kopenhagen wordt gezien. Niettemin is er inmiddels een begin mee gemaakt. De dienst stadsontwikkeling houdt weliswaar een oogje in het zeil, maar geeft ruimtelijk toe dat zijn invloed beperkt is.

CIRKEL IS ROND

Veel van de belangrijke grootschalige gebouwen in Denemarken uit de late jaren tachtig en jaren negentig hebben, net zoals in veel omliggende landen, een culturele functie. Ongetwijfeld droeg de weer toenemende welvaart, als gevolg van het gestage herstel van de recessie aan het begin van het decennium, hieraan bij. Ook werden veel oudere gebouwen, die hun oorspronkelijke functie hadden verloren, herontdekt en herontwikkeld om nieuwe functies te herbergen. De reactie op de ver doorgeschoten stadsvernieuwing van de jaren zestig en zeventig, waarbij veel

opleidingen veelbesproken
wde omgeving.

Foto: Thomas Pedersen og Poul Pedersen

Egedal kerk in Kokkedal

gebouwen en wijken zonder gena-
de tegen de vlakke gingen, zorgde
er ook in Denemarken voor dat
oudere gebouwen werden
bewaard, simpelweg omdat ze oud
waren.

Van de tendensen uit die periode –
postmodernisme, neo-rationalisme,
classicisme – heeft eigenlijk
alleen het deconstructivisme een
tastbare invloed uitgeoefend op de
meest recente Deense architectuur.
Dat geldt onder andere voor het
aan Steven Hall doen denkende
museum voor moderne kunst in
Koge Bugt van Soren Robert Lund,
die zelf verklaarde geïnspireerd te
zijn geweest door Rem Koolhaas.
Geen historisch overzicht voldoet

zonder tenminste de suggestie van een 'full cir-
cle' te geven. In 1993 won het toenmalige jonge
architectenbureau Schmidt, Hammer & Larssen
een ontwerpwedstrijd voor de uitbreiding van de
Koninklijke Bibliotheek aan de Christians Brygge
kade in Kopenhagen. Hun winnend ontwerp was
een zwarte granieten monoliet, in de volksmond
ook wel de 'Zwarte Diamant' genoemd. De
oplossing van de ontwerpers, de reductie van de
vormtaal tot bewust niet-geïntegreerde mas-
sa's in de historische stadskern, getuigt namelijk
in zekere zin van een terugkeer naar de simplifi-
catie van de vormtaal waarmee de Deense
architectuur na het cataclysm van de Tweede
Wereldoorlog weer oprabbelde. ©

Kim Dirkinck-Holmfeld

(*samenvatting en vertaling Bart de Vries*)

Appartementengebouw aan de Hammersgade, Ny, Kopenhagen

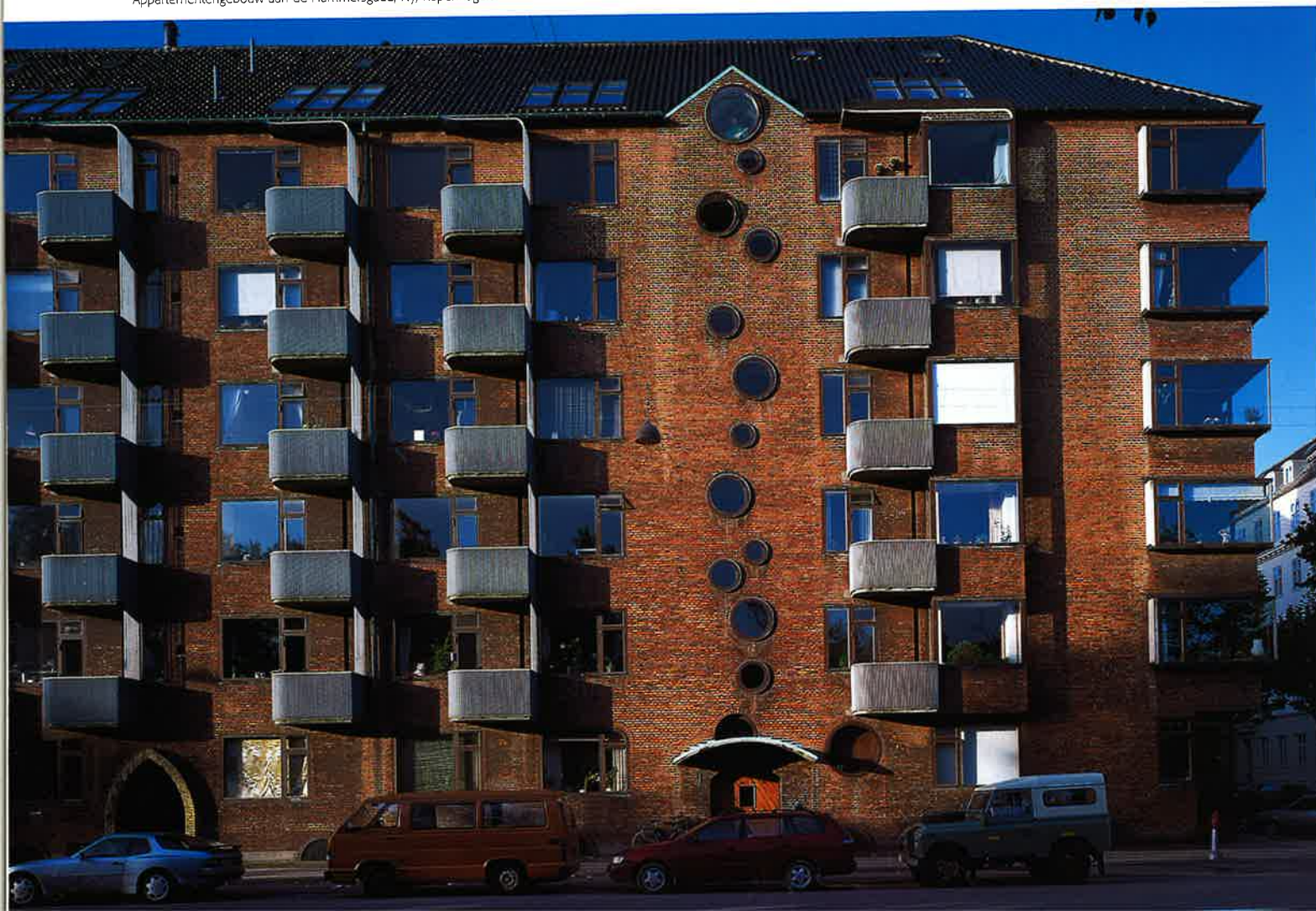

Foto: Jens Frederiksen

In Nederland zijn de woonmodellen van georganiseerd samenwonen niet verder gekomen dan een aantal experimenten in de jaren zeventig, variërend van intens samenlevende communes tot de instelling van gemeenschappelijke huiskamers in wooncomplexen voor ouderen. Hoewel het zeker nog wel ergens in een uithoek van het land zal voorkomen, is communaal wonen als woonmilieu in Nederland niet levensvatbaar gebleken en dus geen onderdeel geworden van het maatschappelijk leven. Hoe opvallend is het dat het idee van communaal wonen zich in de VINEX wijken op geen enkele wijze manifesteert anders dan die van het instituut 'buurman' tegen wie men zich het liefst wapent door het oprichten van een hoge schutting of met wie men hoogstens het ideaal van de scheidende beukenhaag wilt delen. En hoewel de behoefte aan sociale en informele contacten zich vast en zeker ook in de VINEX wijken zal voordoen, bestaat het middel daartoe veelal uit niet meer dan het spreekwoordelijk geworden straatfeest.

Christianshavn, Kopenhagen

Communaal

Meer dan het delen van de faciliteiten

Hoe anders is dat in Denemarken. Niet alleen in de vrijstaat Christiania, die na 30 jaar nog steeds met eigen samenlevingscodes functioneert, maar ook in de besloten stadsbouwblokken in Kopenhagen zijn in de binnengebieden de schuttingen opgeruimd en staan de barbecue-sets en bankjes voor gemeenschappelijk gebruik op het gazon of in min of meer beschutte hoekjes van het terrein. Ook de straf opgezette woonkazernes met soms enorme, ruime binnenhoven zijn op warme dagen stevast oorden van een gemeenschappelijk buitenplezier.

GEMEENSCHAPSZIN

Het zit 'm bij de Denen kennelijk in de genen. Sociale idealen zijn al afleesbaar aan de 17de eeuwse wooncomplexen in het Nyboderwijkje in Ny Kopenhagen. Maar ook in de vele geheel of gedeeltelijke collectieve wooncomplexen die

sinds de tweede wereldoorlog zijn gebouwd. In de landelijk gelegen patiowoningen van Utzon in Elsinore en Fredensborg (1958-1962) en de verschillende woningcomplexen en wooncollectieven van Carl Frederiksen, Henrik Iversen, Arkitektgruppen Regnbuen, Jan Gudmund Hoeyer, Tegnestuen Vandkunsten en Peder Duelund Mortensen uit de jaren zeventig, tachtig en negentig wordt de gemeenschapszin niet alleen aangemoedigd door het gedeelde gebruik van collectieve binnenruimten en de omringende natuur, maar ook kent het werkrooster tweemaal per jaar een gemeenschapsdag. Daarbij helpt iedere bewoner mee met opruimen van takken, bladeren en dood hout. De gezamenlijke lunch (zonder alcohol!) benadrukt de gemeenschapszin.

De laatste jaren wordt de lat van het sociale ideaal zelfs nog hoger gelegd. Verschillende ecologi-

Kolossaal woningencomplex 'Hornbækhus' met gemeenschappelijk binnenterrein, Kopenhagen

wonen

sche projecten zijn gerealiseerd, waarin op de zon georiënteerde serres tussen de woningen en aan interne gangen het sociaal verkeer voortdurend aanmoedigen. Het gezamenlijk gebruik van ruimten leidt ook tot het gezamenlijk nadenken over energiegebruik en de aanleg van voorzieningen om het verbruik terug te dringen.

Het communaal wonen is vanouds te vinden in huisvestingsprojecten voor studenten. Hoewel het gemeenschappelijk gebruik van de woonkamer en faciliteiten meestal een vanuit zuinigheid opgelegde gewoonte is, worden de Deense projecten gekenmerkt door gemeenschappelijke ruimten die nog plezierig zijn ook. Bewoners kunnen zich er niet aan onttrekken. De entrees van de individuele woonunits zijn gelegen aan binnengangen. Daar vandaan verbreden de gangen zich tot gemeenschapsruimten, waardoor het sociale contact direct in het verkeer is geïnte-

Foto: Victor Freijser

Kolossaal woningencomplex 'Hornbækhus' met gemeenschappelijk binnenterrein, Kopenhagen

Ecologisch woningencomplex in Frederiksberg

Foto: Jens Frederiksen

Appartementencomplex met zogeheten 'linoleum-motief' op de gevel aan de Adelgade, Kopenhagen

Foto: Jens Frederiksen

greerd. Het contact hoeft dus niet in de kamer aan het eind van de gang opgezocht worden, zoals in de meeste Nederlandse studentenhuusvestingsprojecten.

DE CULTUUR VAN HET SAMEN WONEN.

Samenwonen noemen de Denen dat. 'Samenwonen is een levende omgeving waar een groep mensen een aantal essentiële faciliteiten deelt. Als regel is de basisstructuur van het wonen voor allen dezelfde: een aantal kleine zelfstandige woningen met eigen keuken en badkamer, een aantal gemeenschappelijke ruimten en buitenruimten. Dit maakt het gemakkelijker om met elkaar te eten, gezamenlijke hobby's en interesses te beoefenen, te sporten en ontspannen.

Het is karakteristiek voor het samenwonen dat de deelnemers voor zich zelf kiezen hoeveel zij van de gemeenschapsruimten en gemeenschappelijke activiteiten gebruik zullen maken. In de praktijk blijkt een ieder in gelijke mate, en dat wil zeggen vrij intensief, deel te nemen aan het communale leven. Ten slotte hebben zij er van af het begin voor gekozen.'

In Denemarken worden de meeste samenlevingsgebouwen in samenspraak met de toekomstige bewoners gepland. De vormen kunnen zeer verschillen en zowel voorkomen als woningen in lage dichtheden in landelijke omgeving, geclusterd of als appartementengebouw. De bewoners kunnen als eigenaren, huurders of in coöperatief verband betrokken zijn.

INFORMEEL CONTACT

Er kunnen veel redenen worden aangevoerd die meespelen in de keuze voor samenwonen. De belangrijkste is de mogelijkheden die het biedt om te komen tot een informeel contact met anderen. Peder Dueland Mortensen van MAA Architecten en architect van de opvallende woongemeenschap voor ouderen aan de Mariendalsvej in Frederiksberg: 'In Denemarken worden nieuwe meer betekenisvolle woonmilieu's gezocht uit een onvrede met het geïsoleerde leven van de familie waarvan beide ouders werken, de kinderen in een crèche worden opgevangen en de ouderen in verzorgingshuizen. Door aan te schuiven bij een gemeenschappelijke dis valt voor werkende alleenstaande vrouwen de grote last af van het iedere dag voor zich zelf koken. Ook is er een grote behoefte aan een stimulerende omgeving voor vrijetijdsbesteding, meer dan een klein eengezinshuis kan bieden. Het komt vaak voor dat een hobby, bijvoorbeeld een groentetuin of kas samen met anderen wordt begonnen en gefinancierd. Ook gemeenschappelijke werkplaatsen komen steeds vaker voor in samenwoonprojecten.

Een belangrijke oorzaak van het samen willen wonen is het uiteenvallen van de traditionele familie-structuur. Er worden woonmilieus gezocht waarin het contact met anderen het eenpersoonshuishouden, of die van de alleenstaande ouder met kinderen, een nieuwe sociale inhoud kan geven. Voor studenten geeft het samenwonen de mogelijkheden van een hogere levensstandaard. Terwijl voor de steeds grotere groep werklozen, gehandicapten en maatschappelijk en geestelijk gestresden de situatie van samenwonen die sociale impuls kan geven die anderen uit werksituaties krijgen.'

VAN OUDSHER

Het idee van samenwonen is van nature terug te voeren tot de verre oudheid. Opvallend is dat in Denemarken het samenwonen als cultuurvorm nooit helemaal is verdwenen. Tijdens de industrialisatie in de 19de eeuw werden in navolging van de boerenleefgemeenschappen alternatieven gevonden in de vorm van coöperatieve woningen. In de georganiseerde huisvesting kwamen gemeenschappelijke ruimten al in 1853 voor in Loefefornings Bølinger, een sociaal woonproject dat onder medisch toezicht werd opgezet ter bestrijding van de in de 19de eeuw heersende cholera epidemieën. Participatie in de planning van woningen door toekomstige bewoners volgde in 1873 toen de arbeiders van de Kartoffelroakkeme zelf

Foto: Jens Frederiksen

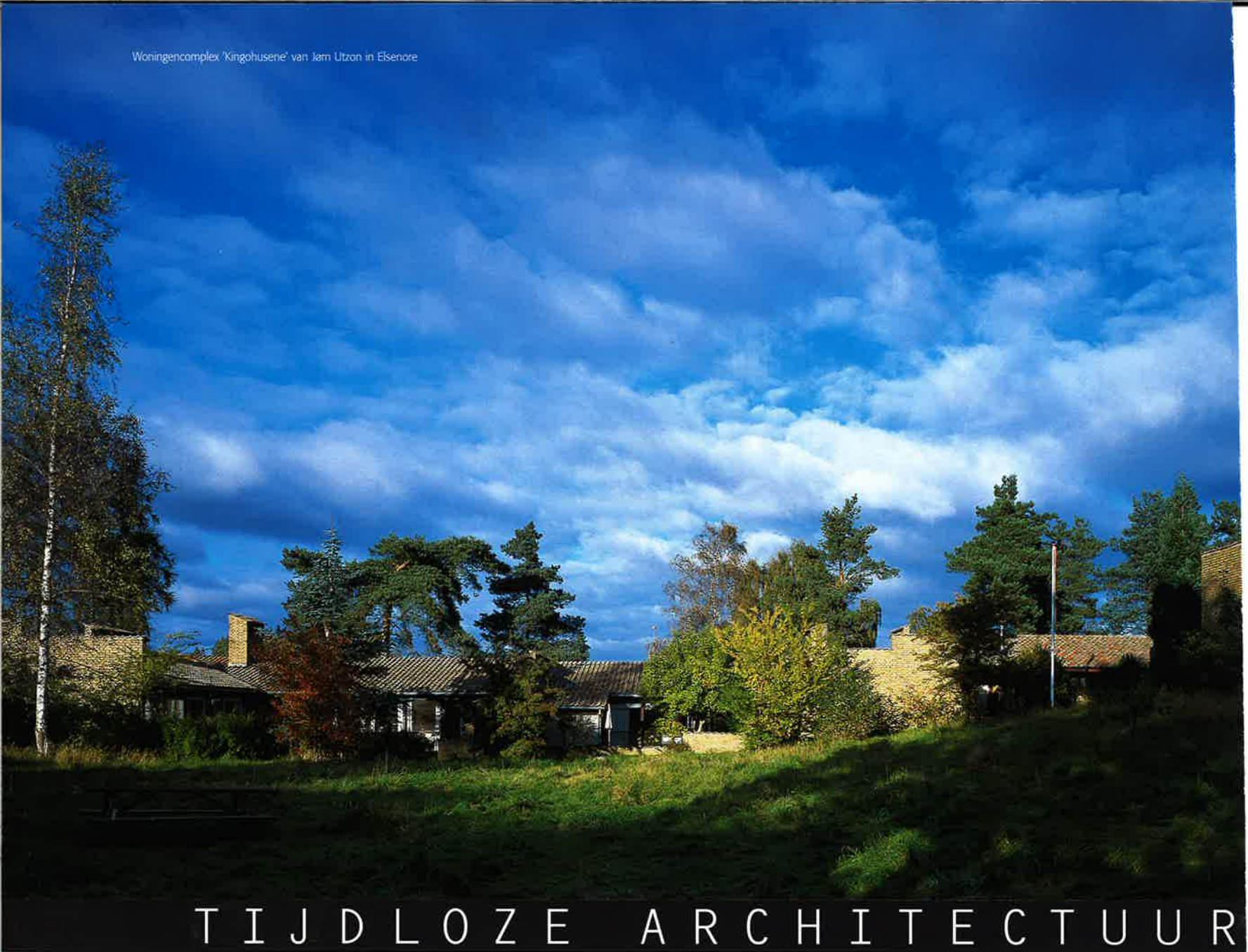
Communaal binnengebied woningen aan de historische Christianshavn, Kopenhagen

een woningbouwvereniging stichtten. De invloed op de directe woonomgeving werd vergroot toen woningbouwverenigingen in de jaren twintig etagewoningen bouwden en de recreatieve terreinen en tuinen door de bewoners zelf konden worden ingericht en onderhouden.

In de recente geschiedenis kreeg het communale wonen een belangrijke nieuwe impuls toen een voormalig militair terrein in Christianshavn in 1970 werd omgevormd tot vrijstaat Christiania. Mortensen: 'Christiana heeft ons allen geraakt en heeft velen geïnspireerd tot een kritische beschouwing van de eigen woonsituatie.' ©

Victor Freijser

In Denemarken worden de meeste samenlevingsgebouwen in samenspraak met de toekomstige bewoners gepland. De vormen kunnen zeer verschillen en zowel voorkomen als woningen in lage dichtheden in landelijke omgeving, geclusterd of als appartementengebouw.

TIJDLOZE ARCHITECTUUR

KINGOHUSENE VAN JØRN UTZON

Soms vormen een landschap en gebouwen een eenheid. De grenzen zijn fluïde. Ze lopen als 't ware in elkaar over. Dat is het geval met het patiowoningen 'Kingohusene' van Jørn Utzon in een buitenwijk van Elsinore (Helsingør) op het noordelijke deel van de provincie Zeeland. De woningen vormen een natuurlijk deel van het golvende landschap. Ze zijn neergezet op een manier die zowel individualiteit als gemeenschapszin toestaat; sociale activiteiten vinden plaats in harmonie met de omgeving. Van boven gezien vormen de afzonderlijke woningen tezamen een soort ketting, die als 't ware per ongeluk in het landschap gevallen is.

De planvorming voor het project maakt het landschap op elegante wijze ontvankelijk voor bewoning. Utzon nam ermee nadrukkelijk afstand van de traditionele verkaveling die voor de meeste eengezinshuizen in de steden wordt toegepast. Voor de 63 woonhuizen van gele baksteen is de Romeinse patiowoning als model genomen. De glooiende daken zijn bedekt met rode dakpannen van gebakken materiaal. Op ingenieuze wijze zijn de woningen zodanig geclusterd dat die schakeling van huizen telkens op een verhoging in het landschap is gesitueerd en daarmee maximaal kan profiteren van zonlicht. De eenheid en eenvoud van materialen zorgen ervoor dat geen enkel onderdeel de aandacht voor zich opeist; in plaats daarvan voltooien de clusters een wonderlijk mooie en ritmische compositie. Ten tijde van de bouw van het project, tussen 1958 en 1960, was deze aanpak uitzonderlijk in Denemarken. 'Kingohusene' beïnvloedde daarvoor vele andere architecten. Dit is nog zichtbaar in de reeks geïndustrialiseerde woningbouwpro-

jecten die een hoge dichtheid koppelt aan een lage bouwhoogte en in de jaren zestig overal in Denemarken werd gerealiseerd.

BESLOTEN OMGEVING

De woningen van 'Kingohusene' zijn, zoals gezegd, opgebroken in clusters van ongeveer acht huizen per eenheid. Elk kavel heeft een afmeting van 15 bij 15 meter, een L-vormige plattegrond, woonkamer en kleine studeerkamer, twee slaapkamers en een halfopen keuken. De centraal gesitueerde patio wordt aan twee zijden begrensd door het woonvertrek, keuken en slaapkamers en aan de andere zijden door hoge bakstenen muren. De omsloten buitenomgeving dient beurtelings als een uitbreiding van de leefruimte in de lente- en zomermaanden en als wintertuin tijdens de rest van het jaar. De woningen zijn hiervoor compleet georiënteerd op deze binnen/buitenruimten. Van enkele hoger in het landschap gelegen clusters is de bakstenen ommuring van de patio lager, zodat de grote

ramen van de leefruimten zicht bieden op het gebied waarin de clusters zich bevinden.

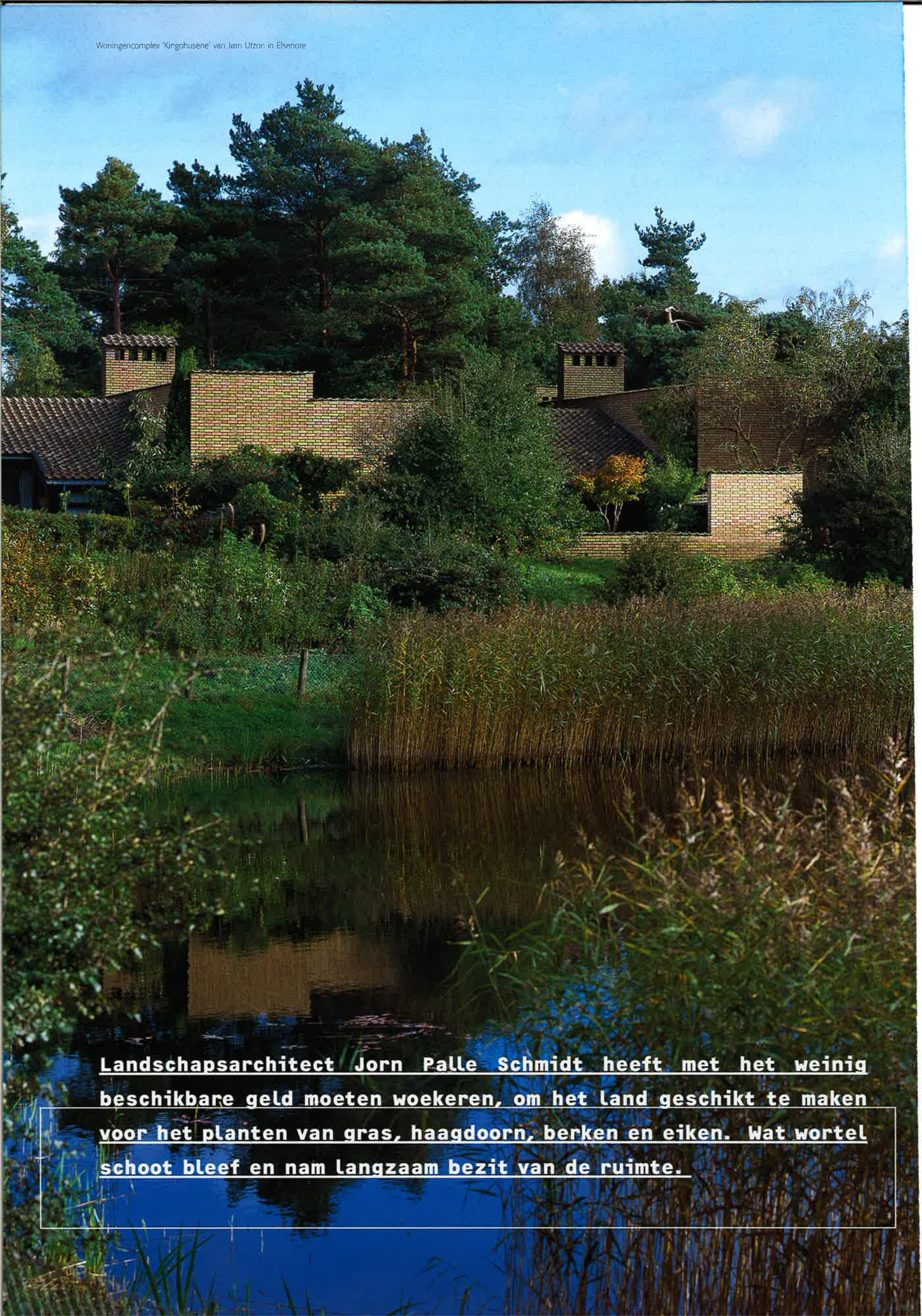
De beslotenheid van de meeste clusters betekent dat de individuele woningen – en in zekere zin ook de clusters zelf – zich afkeren van de bezoeker. Die wordt geconfronteerd met een gesloten gevel, waarin zich slechts kleine ramen bevinden. De onnadrukkelijkheid van Utzons ontwerp wordt slechts doorbroken door de rechte, hoogoprijzende schoorstenen. Ze vormen de enige suggestie van monumentaliteit.

Naast de overduidelijke referentie aan de Romeinse patiowoning, is veel gegist naar andere invloeden die aan Utzons ontwerp hebben bijgedragen. Mediterrane verwijzingen zijn daarbij vaak genoemd, ↗

IN HET LANDSCHAP

Woningcomplex 'Kingohusene' van Jøtt Utzon in Eisenore

Landschapsarchitect Jørn Palle Schmidt heeft met het weinig beschikbare geld moeten woekeren, om het land geschikt te maken voor het planten van gras, haagdoorn, berken en eiken. Wat wortel schoot bleef en nam langzaam bezit van de ruimte.

Woningcomplex 'Kingohusene' van Jørn Utzon in Elsenore

evenals de carrévorm van Deense boerderijen. Ook zijn parallellen getrokken met binnenplaatswoningen in Peking en het Usonian House van Frank Lloyd Wright.

LAGERE INKOMENSKLASSEN

De Kingohusene-woningen zijn geen bijzonder luxe huizen. Die uitstraling hebben ze wellicht gekregen door de bijzondere, teruggetrokken ligging en het daarbij horende besloten en introverte karakter. Het project is oorspronkelijk gefinancierd met overheidsgeld en was bedoeld om het eigen huizenbezit onder de lagere inkomensklassen te bevorderen. Dit streven legde beperkingen op aan zowel de grootte van de woningen als de uitrusting ervan. Opvallend is daarbij overigens wel dat elk huis

beschikt over een garage. Ook voor de inrichting van de buitenruimte – het nu royaal aandoende landschap waarin het project zich bevindt – was maar weinig geld beschikbaar, indertijd niet meer dan 5.000 Deense kronen. Landschapsarchitect Jørn Palle Schmidt heeft daarmee moeten woekeren, om het land geschikt te maken voor het planten van gras, haagdoorn, berken en eiken. Wat wortel schoot bleef en nam langzaam bezit van de ruimte. Tweemaal per jaar organiseren de bewoners van de 63 woningen een gezamenlijk weekend, waarbij het gehele heuvelachtige terrein wordt onderhouden, opgeschoond, dood hout verwijderd en het land en begroeiing wordt klaargemaakt voor de winter of lente.

VANZELFSPREKENDHEID

Ofschoon gebouwd voor de lagere inkomensklassen en niettegenstaande de bescheiden opzet en uitvoering van de huizen, is 'Kingohusene' tegenwoordig een begeerde woonplek voor beter gesitueerden. Ze zijn daar-

om relatief prijzig geworden voor hun 99,5 m² woonruimte. Veel bewoners hebben inmiddels de garage bij de leefruimte betrokken. Met de komst van kapitaalkrachtiger bewoners en het opnemen van Utzons 'Kingohusene' op de lijst van beschermde gebouwen is ook het onderhoud van de huizen ter hand genomen. Daarbij worden deuren, ramen, tegels en de bakstenen gevels gerenoveerd en vervangen. Voor zover zichtbaar gebeurt dat op een zorgvuldige manier en het resultaat van dat kleine onderhoud maakt nog eens duidelijk dat Utzon niet uit was op grote gebaren of nostalgie. 'Kingohusene' laat ondubbelzinnig zien dat de interesse van zijn ontwerper de ambachtelijkheid en vanzelfsprekendheid van de baksteen betrof. Meer dan welk ander aspect dan ook, zorgt dit ervoor dat 'Kingohusene' geen moderne maar tijdloze architectuur is. ©

Susanne Ulrik

Hergebruik oude industriële gebouwen

Extra kwaliteiten op bijzondere plekken

Oude industriële gebouwen kunnen een ware schat voor steden betekenen. Zij zijn veelal gunstig gelegen op industriële gebieden aan de randen van het oude centrum, langs havenkaden, kanalen of op verlaten gemeentelijke terreinen. In de loop van de laatste honderd jaar zijn de steden verder uitgegroeid en hebben deze gebieden ingekapseld en er zeldzame oasen van gemaakt.

Hoofdkantoor Danisco in Christianshavn, Kopenhagen

Het is niet eenvoudig oude industriële gebieden een nieuw leven te geven. De moeilijkheid schuilt in het behouden en onderhouden van de bijzondere karakteristieken. Bovendien moeten deze gebieden een nieuwe toegankelijkheid krijgen. Verbindingen met de omliggende woonwijken ontbreken veelal en de openbare ruimte moet worden heringericht. Dan kunnen het wonen, recreëren en nieuwe vormen van werkgelegenheid een passende plaats krijgen.

TRANSFORMATIE

In Denemarken blijkt het de moeite meer dan waard te zijn. De voormalige industriële wijken geven met hun nieuwe activiteiten belangrijke impulsen aan de vitaliteit van de stad. Vooral in Kopenhagen wordt momenteel aan veel projecten gewerkt. Gebouwen worden hersteld en dankzij de inpassing van nieuwe functies voor de toekomst behouden. Met de komst van kleinschaliger werkgelegenheid wordt de oorspronkelijk grootschalige omgeving getransformeerd naar een grotere dichtheid. Op den duur verkrijgt men na het lange proces van onderzoek, herbestemming en reconstructie een nieuwe stabiliteit en cohesie door de meervoudige samenhang van diensten, productie en consumptie. De straten van industriële buurten worden gekenmerkt door in maat en functie gevarieerde gebouwen, die toch het gevoel geven een sterke eenheid te vormen. Dat kan men van nieuwe kantoorparken niet altijd zeggen.

Het blijkt waardevol je eigen werkplek te hebben die niet alleen bijzonder is vanwege de architectuur en situering, maar ook doordat geprofiteerd

Woningen in oude industriële gebouwen aan de Toldbodkaj, Kopenhagen

kan worden van de omliggende woonwijken, van de commerciële extra's in het gebied zelf, van de culturele instellingen, de restaurants en het sociale communicatieverkeer. Bovendien is er overdag een groot aantal consumenten, dat ervoor zorgt dat de functies in de buurt in beweging blijven.

INZICHTEN

De architectonische en sociale complexiteit van voormalige industriële complexen houdt een buitengewone uitdaging in voor ontwikkelaars. Om het potentieel op de juiste wijze aan te spreken, zijn de conceptuele inzichten van planners, managers, architecten en politici van wezenlijk belang. Het hergebruik heeft de volledige steun van de bevolking, omdat de oude karaktervolle omgevingen met hun multifunctionaliteit en levendigheid een welkom alternatief zijn voor de monoculturen die de laatste decennia in de stedelijke ontwikkeling hebben plaats gevonden en trieste woon- en werkomgevingen hebben opge- ➤

Voormalige graansilo getransformeerd en verbouwd tot kantoor, Amerikakaj, Kopenhagen

De sloop van de oude gebouwen is tot staan gebracht en de openbare ruimte langs haven en kanaal krijgt meer aandacht van de gemeente.

Foto: Jøns Frederiksen

Kantoorgebouw Sukkertoppen, Carl Jacobsens, Valby

Foto: Jøns Frederiksen

leverd. Men is zich ervan bewust dat oude gebouwen een karaktervolle cultuur vertegenwoordigen waarin een rijkdom aan onvervangbare ervaringen kan worden teruggevonden.

TERUGSTROOM

In Denemarken zijn in de jaren vijftig tot ver in de jaren zeventig veel belangrijke industriële gebouwen verloren gegaan. De idee heerste dat alles wat nieuw is ook goed is. Veel waardevols is verwoest en er is weinig goeds voor terug gekomen. Erger nog, in de naoorlogse periode verpauperden door geleidelijke leegstand, sloop van gebouwen en verplaatsing van de industrie en werkgelegenheid naar de periferie van de stad, niet alleen de industriële gebieden maar ook de omringende overbevolkte 19de eeuwse arbeiderswijken. Deze werden door de arbeiders verlaten en kregen het stigma van achterstandswijk. Pas in de jaren tachtig veranderde deze tendens. De oude woonwijken werden gerenoveerd, terwijl tegelijkertijd gretig naar de verlaten havenkwartieren werd gekeken. Vooral projectontwikkelaars toonden grote belangstelling. Het gevaar van speculatie was echter levensgroot. Onder druk van de bevolking werd door de politiek een groot aantal oude pakhuizen en fabrieksgebouwen beschermd. Inmiddels is de sloop van de oude gebouwen tot staan gebracht en krijgt de openbare ruimte langs haven en kanaal meer aandacht van de gemeente.

AANPASSINGEN

De herontwikkeling gebeurt op geïntegreerde wijze door herbestemming van functies, restauratie en zo nodig verbouw van oude gebouwen en herinrichting van de openbare ruimte. De noodzakelijke herbestemming van de gebouwen bracht ook een andere mentaliteit in de monu-

Kopenhagen (links kantoren in voormalig industriegebouw)

Kantorencomplex in hergebruikt industrieel gebouw in Christianshavn, Kopenhagen

Foto: Jens Frederiksen

mentenzorg met zich mee. In plaats van strikte restauratie werd ruimte gelaten voor functionele en esthetische aanpassingen. De robuuste bakstenen gebouwen en complexen lenen zich daar uitstekend voor. Zo zijn rondom de voormalige werven en havens van Kopenhagen gebieden ontstaan, waar door een ideale combinatie van het bewoonbaar maken van karaktervolle bebouwing en de weidse ligging daarvan aan het water, fantastische woonmilieus zijn ontstaan. De populariteit van deze woningen gaf ontwikkelaars vertrouwen in het welslagen van nieuwe projecten.

Een mooi voorbeeld is de restauratie van het Trekrøner Bryghus, een initiatief van de bewoners van Volby dat onlangs is gerealiseerd. Het is een proces geworden van confrontatie, ontmoeting, participatie, protest, publicaties, affiches en de bemoeienis van een groep die bereid is werk te investeren in research naar de mogelijkheden van restauratie en ontwikkelingen in die wijk.

Inmiddels zijn vele honderden woningen gerealiseerd in de enorme pakhuizen. Fabrieksgebouwen zijn omgebouwd tot kantoren, werkateliers en restaurants. Zowel de bedrijven als bewoners blijken in toenemende mate bereid voor de extra kwaliteiten te betalen. De nog niet zo lang geleden aan de verpaupering overgeleverde gebieden zijn momenteel toplocaties voor bedrijven en bewoners. ©

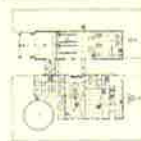
Peder Duelund Mortensen
(vertaling Victor Freijser)

Guide 2 to

DANISH ARCHITECTURE

1960-1995

Kim Dirkinck-Holmfeld

Arkitektens Forlag

PUBLICATIES OVER DEENSE ARCHITECTUUR

De Deense architectuur is voor velen min of meer een gesloten boek. Wie wordt gevraagd welke de vigerende tendensen zijn zal daarom niet snel een antwoord klaar hebben. Die antwoorden zijn wel te vinden. Een handvol Engelstalige boeken, variërend van architectuurgidsen tot overzichtswerken, toont de wortels van de Deense architectuur en laat zien waar die op dit moment staat.

Het meest compleet is het twee delen tellende 'Danish architecture 1000 to 1995' van Kim Dirkinck-Holmfeld (Arkitektens Forlag, 1995; ISBN-nummer van beide delen: 87 7407 157 2). Per periode van honderden, tientallen en tien jaren bespreekt deze uitgave een ruim aantal

afzonderlijke categorieën, zoals wonen, laag- en hoogbouw, scholen, culturele en gezondheidsinstellingen, overheidsgebouwen en industriële gebouwen. Dirkinck-Holmfeld is tevens hoofdredacteur van het architectuurperiodiek Arkitektuur DK en hij put voor zijn tweedelige gids uit een indrukwekkende kennis van de ontwikkelingen van de Deense architectuur. Behalve enkele inleidende hoofdstukken bestaat 'Danish architecture' uit een uitgebreide inventarisatie van gebouwen, die aan de hand van een foto en een korte begeleidende tekst worden toegelicht. De gebouwen zijn voorzien van nummers, die vervolgens op een bij de uitgave behorende landkaart kunnen worden teruggevonden.

Net zo praktisch voor architectuurtoeristen is de uitgave 'Copenhagen Architecture Guide' door Olaf Lind en Annemarie Lund (Arkitektens Forlag, 1996; ISBN: 87 7407 1629). Alles wat in de Deense hoofdstad ook maar in de verste verte interessant kan worden gevonden, is hier terug te vinden. Aan de selectie van meer dan 300 gebouwen werkten, behalve de twee auteurs, ook docenten architectuur en ambtenaren van de hoofdstedelijke dienst stedelijke ontwikkeling mee. De plaats van de projecten in Kopenhagen is makkelijk te vinden op de in de gids afgedrukte stadsplattegronden. De aandacht in Denemarken voor het samenspel tussen architectuur en landschap komt tot uitdrukking in de 'Guide to Danish landscape architecture, 1000

– 1996' (Arkitektens Forlag, 1997; ISBN: 87 7407 1890) door Annemarie Lund. De samenstelster is zelf landschapsarchitect en bracht in haar boek ongeveer 500 projecten samen. Het overzicht begint met de in de middeleeuwen aangelegde tuinen en behandelt in stappen van eeuwen en – vanaf de twintigste eeuw – in perioden van twintig jaar de belangrijkste ontwikkelingen. Lund signaleert in een terzijde dat het zelfs vandaag de dag moeilijk is een werkelijk ecologisch project te vinden. Ook deze uitgave is voorzien van een genummerde ordening van projecten die daardoor makkelijk zijn terug te vinden op de los bijgeleverde plattegronden.

'Danish ecological building' (Arkitektens Forlag, 1994; ISBN: 87 7407 148 3) is een mooi bladerboek op groot formaat. De Engels- en Deenstalige teksten bij de afgebeelde projecten zijn kort en informatief. Daaraan vooraf gaat een inleidende tekst van Ole Michael Jensen. Hij wijst op de begrippen urban ecology en environmental management als onderleggers voor de ontwikkeling van ecologisch bouwen. Volgens hem zijn beide trends antwoorden op bedreigingen voor het milieu, maar is de eerste cultureel en de tweede maatschappelijk bepaald. Vanuit de culturele dimensie, schrijft Jensen, komt de behoefte om oplossingen te vinden die harmoniëren met de plek en de omgeving; daarentegen zijn de oplossingen vanuit de maatschappelijke dimensie in de regel rationalistisch van aard.

TEGL: TIJDSCHRIFT OVER DEENSE BAKSTEEN- EN KERAMISCHE ARCHITECTUUR

De Deense zusterpublicatie van 'Baksteen' heet Tegl. Het is een maandelijks uitgave van de keramische industrie. Tegl heeft daarom een wat bredere redactionele formule, omdat het behalve baksteenarchitectuur ook het gebruik van andere keramische materialen, zoals tegels en keramische gevelelementen, belicht. Het is mogelijk een abonnement op Tegl te verkrijgen (+45 35378805 of forlagetegl@muro.dk).

RECTIFICATIE

In het voorgaande nummer 28 van 'Baksteen' is op pagina 20 van de villa in de wijk Kapellerberg te Roosendaal een foutieve vermelding van de architect gegeven. Het betrokken project is ontworpen door het architectenbureau Vos ten Broeke van Wely.

De luchtspouw blijft voorlopig nodig

Onlangs brak prof. ir. N. A. Hendriks in het blad Gevelraad (nummer 25) een lans voor het ontwerpen en bouwen zonder luchtspouw. Volgens Hendriks is niet alleen de luchtspouw in spouwmuurconstructies overbodig, ook de open stootvoegen aan de bovenzijde van de muur kunnen achterwege blijven. 'Alleen bij bepaalde aansluitingen, waar zakwater uit het metselwerk in het onderliggende detail kan komen, verdient het aanbeveling ontwateringselementen toe te passen in combinatie met open stootvoegen,' aldus prof. Hendriks. Een opzienbarend voorstel dat, gezien de vele problemen als uitslag, algen en vlekvorming op gevels, om weerwoord vraagt.

REST-LUCHTSPOUW

Aan het begin van deze eeuw zijn de toen gebruikelijke massieve muren vervangen door spouwmuurconstructies, omdat vochtproblemen in woningen door regenwaterdoorslag en optrekkend vocht een bedreiging vormden voor het binnenmilieu. De gebruikelijke spouwmuurconstructies in Nederland bestaan uit een halfsteens of steens binnenblad en een halfsteens buitenblad, die onderling door middel van vier spouwankers per m² zijn verbonden, met daartussen een luchtspouw. Veel aandacht is er in opleidingen voor metselaars aan besteed om te voorkomen dat door een te kleine spouw (minder dan 5 centimeter) of anderszins slordig werken een brug ontstaat, waardoor vocht uit de natte buitenspouwmuur alsnog de droge binnenspouwmuur bereikt.

Pas na de energiecrisis van 1973 is dit concept aangepast en onstond de gedeeltelijk met thermisch isolatiemateriaal gevulde spouwmuur. Al direct heeft KNB geadviseerd hierbij een 'rest'-luchtspouw toe te passen van tenminste 4 cm. Dit om de zogeheten 'optreklat' te kunnen gebruiken, die bij het metselen helpt te voorkomen dat specie in de spouw valt en onbedoeld een speciebrug vormt in de spouwruijme.

De huidige verzwaarde energieprestatie-eisen doen een aanslag op de constructiedikte van de spouwmuurconstructie oplopend tot 40 cm of meer. Het ligt dan voor de hand de 'vrije' luchtspouwruijme te verminderen, om de wanddikte te kunnen beperken. Dat is onnodig. De nieuwe, beter presterende isolatiematerialen maken een dikkere wand overbodig.

DAGELIJKSE PRAKTIJK

Terug naar prof. Hendriks en zijn afwijzing van de luchtspouw. Hij gaat daarbij erg gemakkelijk voorbij aan de bouwpraktijk van alledag. Die levert namelijk voldoende argumenten op om de luchtspouw wel toe te passen. Bij vol en zat metselen moet een metselaar zijn steen goed kunnen omvatten, zodat hij de steen goed in de mortel weg kan vlijen en de stootvoegen met metselmortel kan vullen. Hiervoor is ongeveer 2,5 cm ruijme nodig. De traditionele 'optreklat' wordt vaak niet meer gebruikt. Zoals gezegd komt

hierdoor vaak mortel in de spouw terecht die speciebaarden de spouwruijme kunnen vormen.

Afhankelijk van het metselverband komen in meer of mindere mate gehakte koppen in het metselwerk voor. De veelal lange én korte koppen komen in het metselwerk terecht. De lange kop steekt hierbij in de spouw.

Er zijn geen stringente eisen voor de vlakheid en maatvastheid van het binnenspouwblad aan de spouwzijde. Hierdoor wordt de luchtspouw ook gebruikt om toleranties op te vangen. Immers, de gevellijn is basis van de maatvoering.

Hoewel een buitenspouwblad op tekening standaard wordt gemaatvoerd op 10 cm kennen voldoende stenen nog variaties tussen 9 en 11 cm.

Om hak- en fraiswerk te voorkomen, worden steeds vaker elektra-leidingen achter het isolatiepakket in de spouw opgenomen. Dit leidt natuurlijk plaatselijk tot spouwvernaauwing.

Kortom, van de 'ontwerp'-luchtspouw van 40 cm blijft onder invloed van de dagelijkse praktijk vaak niet veel meer over dan een krappe 2 cm.

ONVERSTANDIG VOORSTEL

Kan ventilatie van de spouwruijme via open stootvoegen onder en boven in de muur uitkomst bieden? Daarvan moeten we geen hooggespannen verwachtingen koesteren. In de jaren zestig vond nog thermische overdracht plaats vanuit het opgewarmde binnenblad naar de spouwruijme. Door luchtstroming werd dan buitenlucht via de open stootvoegen binnengezogen. De huidige geïsoleerde spouwmuurconstructies hebben hieraan een einde gemaakt. De open stootvoegen dienen nog slechts voor waterafvoer en drukvereffening.

Hendriks wil kennelijk graag de muurdikte beperken, die immers onder invloed van energieprestatie-eisen juist dikker dreigt te worden. Zolang het denken over de spouwbreedte en de invloeden op de 'ontwerp'-luchtspouw nog niet is afgerond, is dit een onverstandig voorstel. Over oplossingen die tegen de praktijk van alledag ingaan, moet eerst goed gediscussieerd worden. Wanneer we ons beperken tot open stootvoegen boven waterkeringen, moet de spouwruijme wel vrij blijven van valspectie die de open stootvoegen kan blokkeren. KNB adviseert vooalsnog zowel onder als boven enige stootvoegen open te houden. Nieuwe isolatieproducten en verwerkingstechnieken staan ons ten dienste om het toenemen van de muurdikte in te tomen.

KNB geeft algemene technische voorlichting over ontwerp, constructie en uitvoering van baksteentoepassingen. Over veel zaken zijn technische brochures beschikbaar. U kunt KNB tijdens kantooruren bereiken onder: tel. (026) 4959110 of per fax (026) 4951077.

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation drie maal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.